

Κεφάλαιο 3

Από το χαλκό στο σίδηρο Ο κόσμος αλλάζει 1100–700 π.Χ.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η περίοδος που ξεκινάει λίγο πριν από το 1200 π.Χ. και διαρκεί έως το 1100 π.Χ. περίπου είναι μια περίοδος αναστάτωσης. Μαζί με τα μυκηναϊκά ανάκτορα καταστρέφεται η πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Οι επαφές των κατοίκων του ελλαδικού χώρου με τους γειτονικούς πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου γίνονται πολύ λιγότερες. Το 12ο αιώνα π.Χ. πολλοί οικισμοί εγκαταλείπονται και πολλοί κάτοικοι μετακινούνται σε άλλες περιοχές (δυτική Μικρά Ασία, Κύπρος κ.α.).

A. Οι Σκοτεινοί Αιώνες (1100–900 π.Χ.)

Οι αιώνες που ακολουθούν ονομάζονται από τους ιστορικούς Σκοτεινοί Αιώνες. Πρώτον γιατί χάνονται πολλά στοιχεία του μινωικού και του μυκηναϊκού πολιτισμού. Τέτοια στοιχεία είναι η μνημειακή αρχιτεκτονική, η γραφή, τα έργα τέχνης και οι τοιχογραφίες. Δεύτερον γιατί γι' αυτούς τους αιώνες ξέρουμε πολύ λίγα πράγματα σε σύγκριση με τις προηγούμενες και τις επόμενες εποχές. Αυτό όμως φαίνεται πως αλλάζει σιγά σιγά, καθώς μαθαίνουμε νέα στοιχεία από τις ανασκαφές.

3.1

ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Μέσα στην αναταραχή των Σκοτεινών Αιώνων ξεκινά η **διάδοση του σιδήρου**. Με το σίδηρο, οι πολιτισμοί της ανατολικής Μεσογείου ακμάζουν και πάλι.

Ο σίδηρος, όπως προηγουμένως ο λίθος και ο χαλκός, δίνει το όνομά του στην εποχή: είναι η **Εποχή του Σιδήρου**. Παρ' όλα αυτά ο χαλκός δεν εξαφανίστηκε. Οι άνθρωποι συνέχισαν να τον χρησιμοποιούν, κυρίως για να φτιάχνουν πολυτελή αντικείμενα.

3.2

Ταφή και αγγείο με την τέφρα νεκρής γυναίκας, τέλος 10ου αιώνα π.Χ. Βρέθηκε στις ανασκαφές για την κατασκευή του Μητροπολιτικού Σιδηρόδρομου (Μετρό) της Αθήνας.

Στην αρχή των Σκοτεινών Αιώνων στον ελλαδικό χώρο ο πληθυσμός μειώνεται. Την ίδια περίοδο οι Ίωνες μετακινούνται από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο στις ακτές της Μικράς Ασίας (**ιωνική μετανάστευση**).

Πολλοί κάτοικοι του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου πήγαν στην Κύπρο. Στην Κύπρο κυριάρχησαν σταδιακά η ελληνική γλώσσα και θρησκεία.

Ο πολιτισμός, που αναπτύχθηκε εκεί από την αρχή της 1ης χιλιετίας π.Χ., επηρεάστηκε πολύ από τον πολιτισμό του ελλαδικού χώρου.

Στον ίδιο τον ελλαδικό χώρο λίγοι οικισμοί είναι γνωστοί την περίοδο αυτή. Έχουμε όμως αρκετά στοιχεία από τάφους. Τα **ταφικά έθιμα** είναι και αυτά ένα στοιχείο του πολιτισμού που έχει αλλάξει από την Εποχή του Χαλκού. Τώρα σε πολλές περιοχές οι νεκροί –εκτός από τα παιδιά– καίγονται. Οι στάχτες (τέφρα) μπαίνουν σε αγγεία. Τα αγγεία αυτά τα βάζουν μέσα σε λάκκους με λίγα αντικείμενα, που ονομάζονται **κτερίσματα**.

Για την Κύπρο μάθαμε στο κεφ. 2.

Οι Σκοτεινοί Αιώνες φαίνεται ότι ήταν μια περίοδος φτώχειας και σχετικής απομόνωσης. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν υπάρχει πολιτική ενότητα ούτε κεντρική εξουσία ούτε σύνθετη οικονομική οργάνωση. Αρχηγός στους μικρούς οικισμούς είναι κάποιος τοπικός ηγεμόνας, με τον τίτλο του **βασιλιά**. Δεν έχει όμως ούτε την εξουσία ούτε τη δύναμη που είχε ο Μυκηναίος **άναξ**.

Τα **ιερά** της εποχής αυτής σε τίποτα δε θυμίζουν αυτά της Εποχής του Χαλκού. Μάλλον στους Σκοτεινούς Αιώνες οι θρησκευτικές τελετές γίνονται στην ύπαιθρο, γύρω από κάποιο βωμό.

Η ζωή στην Αθήνα και το Λευκαντί

Τον 11ο, το 10ο ακόμη και τον 9ο αιώνα π.Χ. μειώνεται ο πληθυσμός και τίποτα στη ζωή των ανθρώπων δε θυμίζει την Εποχή του Χαλκού. Οι σχέσεις μεταξύ των λαών (κυρίως μέσα από τη θάλασσα) αραιώνουν.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν κάποιες εξαιρέσεις. Για το Λευκαντί στην Εύβοια, όπως και για την Αθήνα, τα μέσα του 11ου αιώνα π.Χ. είναι μια περίοδος αλλαγών και επαφών με γειτονικούς λαούς, κυρίως με την Κύπρο και τη Συροπαλαιστίνη. Λίγο μετά το 1000 π.Χ. μια μικρή κοινότητα στο **Λευκαντί** οργανώνεται και χτίζει ένα σημαντικό για την εποχή οικοδόμημα.

Στην **κεραμική** υπάρχουν επίσης εξελίξεις στην τεχνική και τη διακόσμηση των αγγείων. Τα αγγεία αυτά λέγονται **πρωτογεωμετρικά** και η εποχή **Πρωτογεωμετρική (1050–900 π.Χ.)**.

3.3

Αγγείο πρωτογεωμετρικού ρυθμού από την Αθήνα, 950 π.Χ. περίπου. Τα καλύτερα πρωτογεωμετρικά αγγεία έχουν βρεθεί σε τάφους στην Αθήνα, Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού.

B. Η Γεωμετρική Εποχή (900–700 π.Χ.)

3.4

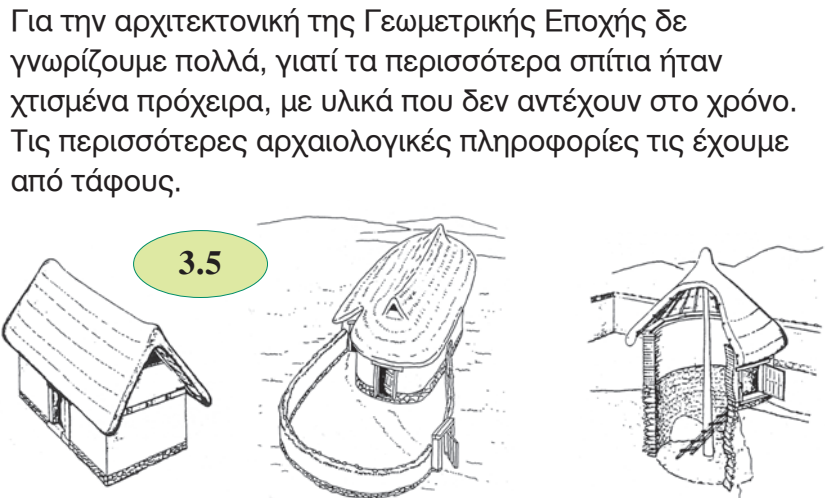
Τα αγγεία του 9ου και του 8ου αιώνα π.Χ. είναι διακοσμημένα με γεωμετρικά σχέδια. Αυτά δίνουν το όνομά τους στην περίοδο, που είναι γνωστή ως **Γεωμετρική Εποχή**.

Αμφορέας με γεωμετρική διακόσμηση, 9ος αιώνας π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού.

Η περίοδος των Σκοτεινών Αιώνων δε σταμάτησε ταυτόχρονα σε όλες τις περιοχές. Πάντως το τέλος της έχει σχέση με τις νέες επαφές με την Ανατολή. Τα στοιχεία που έχουμε για τη Γεωμετρική Εποχή είναι κυρίως αρχαιολογικά. Υπάρχουν όμως και μεταγενέστερες **γραπτές μαρτυρίες** για την περίοδο αυτή. Επίσης τα έπη του 8ου αιώνα π.Χ. μας δίνουν κάποιες πληροφορίες για τη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των ανθρώπων εκείνης της εποχής.

Οι οικισμοί

Οι γεωμετρικοί οικισμοί σπάνια είχαν οχυρώσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν μόνο μικρά χωριά. Δεν υπήρχαν τείχη, μάλλον γιατί οι οικισμοί δεν ήταν τόσο οργανωμένοι, ώστε οι κάτοικοί τους να αναλάβουν να φτιάξουν ένα δημόσιο έργο.

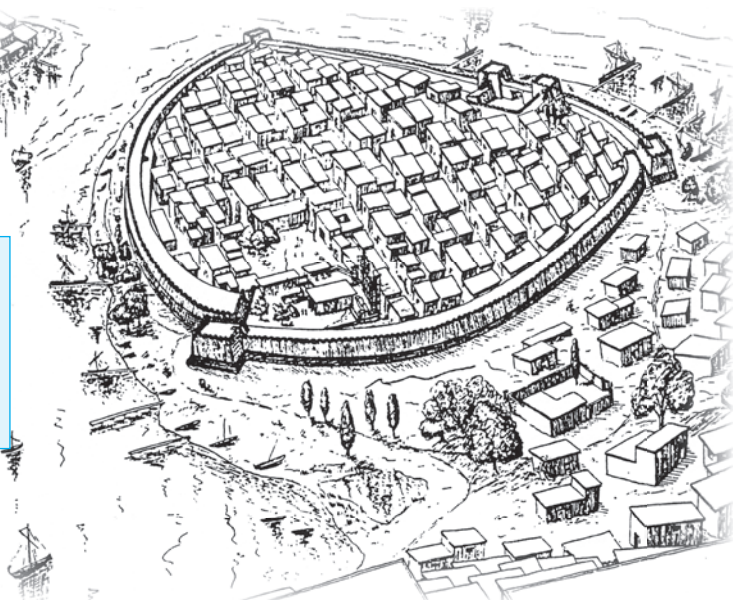
Ορθογώνιο, καμπυλόγραμμο και κυκλικό κτίριο της Γεωμετρικής Εποχής.

Ο οχυρωμένος οικισμός της Ζαγοράς (Άνδρος) και αναπαράσταση (τομή) σπιτιού. Ο οικισμός ήταν χτισμένος σε ένα ακρωτήριο. Είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της κυκλαδικής αρχιτεκτονικής της Γεωμετρικής Εποχής. Τα σπίτια είναι ορθογώνια με επίπεδες στέγες, παρόμοια με τα σπίτια στα σημερινά χωριά των Κυκλάδων.

3.7

Αναπαράσταση της αρχαίας Σμύρνης στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Τα σπίτια είναι φτωχικά, αλλά έχουν χτιστεί επιβλητικά τείχη γύρω από την πόλη. Η οικοδόμηση των τειχών δείχνει ότι οι κάτοικοι οργανώθηκαν για να χτίσουν ένα τόσο μεγάλο δημόσιο έργο.

Η οικονομία

Οι περισσότεροι άνθρωποι στη Γεωμετρική Εποχή ασχολούνταν με τη **γεωργία** και την κτηνοτροφία. Οι σημαντικότερες καλλιέργειες ήταν τα δημητριακά, οι ελιές και τα σταφύλια. Στην **κτηνοτροφία** εκτός από τα πρόβατα, τα κατσίκια και τα βόδια, εμφανίζονται για πρώτη φορά τα πουλερικά. Και κάτι σημαντικό: το άλογο δεν είναι πια μόνο για να σέρνει άρματα σε πομπές και αγώνες. Πάνω απ' όλα είναι ζώο για ιππασία.

Οι επικοινωνίες

Από τον 9ο κυρίως αιώνα π.Χ. οι θαλάσσιες επικοινωνίες γίνονται πιο συχνές. Οι άνθρωποι χρειάζονται πρώτες ύλες, κυρίως χαλκό και σίδηρο. Αυτό έκανε τους τοπικούς άρχοντες να προωθήσουν το εμπόριο και τη ναυτιλία. Έτσι ναύλωσαν πλοία που μπορούσαν να διασχίσουν τις θάλασσες.

Πρώτοι στη ναυτιλία στο χώρο του Αιγαίου ήταν οι Ευβοείς. Ακολουθούσαν οι Κυκλαδίτες και οι Ρόδιοι. Ευβοϊκά αγγεία έχουν βρεθεί στα Δωδεκάνησα, στην Κύπρο και στη Συροπαλαιστίνη, ήδη από τα τέλη του 10ου και τις αρχές του 9ου π.Χ. αιώνα. Στην Αλ Μίνα (στην παραλία της σημερινής Συρίας) κυριαρχούν οι Ευβοείς, στην Κιλικία οι Ρόδιοι.

Το ναυάγιο του Ουλού Μπουρούν δείχνει πώς ήταν ένα εμπορικό πλοίο του 14ου αιώνα π.Χ. Τα εμπορικά πλοία του 9ου και του 8ου αιώνα π.Χ. δεν ήταν πολύ διαφορετικά απ' αυτό: είχαν τετράγωνα πανιά, μεγάλο κατάρτι, ιστό και μια σειρά από κουπιά, καθώς και πηδάλιο. Οι παραστάσεις στα γεωμετρικά αγγεία μάς δείχνουν τέτοια εμπορικά πλοία. Μας δείχνουν ακόμη και πολεμικά πλοία, που μάλλον είχαν ως και 50 κουπιά το καθένα. Τα πολεμικά πλοία μάλιστα ξεπερνούσαν τα δέκα μέτρα σε μήκος και τα τρία σε πλάτος.

Για το ναυάγιο του Ουλού Μπουρούν μάθαμε στο κεφ. 2.

3.8

Χρυσό σκεύος. Η διακόσμησή του έχει πολλά αιγυπτιακά στοιχεία και ίσως μεταφέρθηκε στην Κύπρο από Φοίνικες εμπόρους, 700 π.Χ. Νέα Υόρκη (ΗΠΑ), Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης.

3.9

Η κοινωνία

Για την οργάνωση της κοινωνίας γνωρίζουμε κάποια στοιχεία από τις γραπτές πηγές, αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Μέχρι τον 8ο αιώνα π.Χ. δεν υπάρχει πολιτική ενότητα. Οι κοινωνικές και οι πολιτικές ομάδες βασίζονται κυρίως στις συγγενικές σχέσεις. Η μικρότερη ομάδα είναι το **γένος** και η μεγαλύτερη η **φυλή**. Τον 8ο αιώνα π.Χ. σχηματίζεται μια ενδιάμεση κοινωνική ομάδα, η **φατρία** ή αδελφότητα. Σε κάθε περιοχή τον έλεγχο έχει η αριστοκρατία, εκτός από τις περιοχές, όπου, ακόμη και μετά τους Σκοτεινούς Αιώνες, διατηρείται η **βασιλεία**.

Τον 8ο αιώνα π.Χ. οι κοινότητες περνάνε σταδιακά από την οργάνωση σε φυλές στη διοίκηση από μια κεντρική εξουσία. Από αυτή την αλλαγή γεννιέται η πόλη-κράτος, για την οποία θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Εκτός από την κεντρική εξουσία, ένα άλλο χαρακτηριστικό της πόλης-κράτους είναι ο ναός, όπου οι άνθρωποι λατρεύουν μια πολιούχο θεότητα (προστάτη θεό ή θεά της πόλης). Οι ναοί, όπως θα δούμε, χτίζονται τώρα στα αστικά κέντρα.

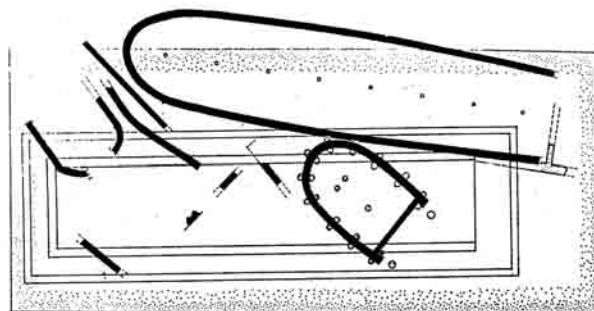
Οι γεωμετρικοί ναοί

Υπάρχουν δύο βασικά αρχιτεκτονικά σχέδια ναών: οι **ορθογώνιοι** και οι **αψιδωτοί**. Στους αψιδωτούς ναούς, η μία πλευρά του κτιρίου είναι καμπυλόγραμμη. Στη Σάμο και στην Ερέτρια οι πρώτοι ναοί είναι μεγάλοι, έχουν μήκος 100 πόδια και γι' αυτό λέγονται εκατόμπεδοι. Το μεγάλο μέγεθος των ναών δείχνει ότι υπήρχε ανταγωνισμός ανάμεσα στις κοινότητες.

Στο εσωτερικό πολλών ναών υπάρχει μία ή περισσότερες σειρές από **κίονες** (κολόνες). Το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. επινοήθηκε το **περιστύλιο** (κίονες γύρω από το ναό εξωτερικά).

100 πόδια
είναι
περίπου
33 μέτρα.

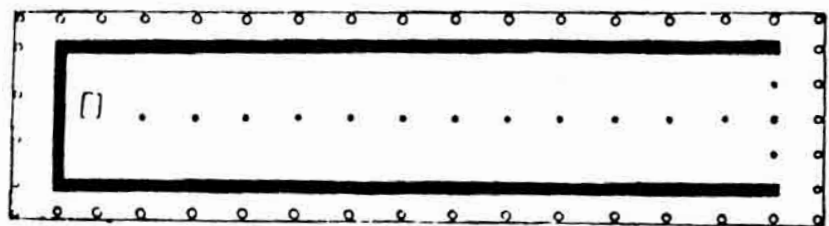
Ο ναός, ως ξεχωριστό κτίριο μέσα στο οποίο βρίσκεται το άγαλμα μιας θεότητας, εμφανίζεται κυρίως από τον 8ο αιώνα π.Χ.

3.10

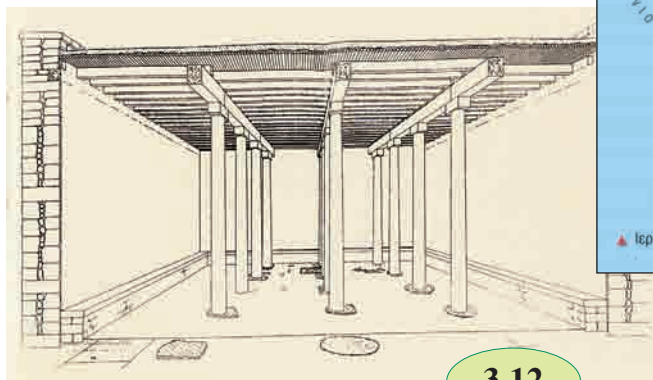
Ερέτρια (Εύβοια),
κάτοψη του ιερού
του Απόλλωνα.

3.11

Σάμος, κάτοψη του εκατόμπεδου ναού της Ήρας.

Πριν από λίγα χρόνια, βρέθηκε στα Ύρια στη Νάξο ένα ιερό, όπου λάτρευαν το Διόνυσο από το τέλος της Εποχής του Χαλκού και για πολλούς αιώνες. Αρχικά η λατρεία γινόταν στην ύπαιθρο και γύρω στο 800 π.Χ. χτίστηκε ο πρώτος ναός.

3.12

3.13

Αναπαράσταση του εσωτερικού του ναού του Διονύσου στα Ύρια, Νάξος (Κυκλάδες).

Γ. Η «ελληνική αναγέννηση» τον 8ο αιώνα π.Χ.

Τον 8ο αιώνα π.Χ. ο ελληνικός κόσμος άρχισε να αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς. Την περίοδο αυτή, ο πληθυσμός αυξάνεται θεαματικά και οι επαφές με την Ανατολή γίνονται όλο και περισσότερες. Την εποχή αυτή πραγματοποιείται μια αληθινή αναγέννηση. Πολλοί άνθρωποι ασχολούνται τώρα με εξειδικευμένες τέχνες και με το εμπόριο.

Από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι ο τρόπος ζωής αλλάζει: εμφανίζονται παραστάσεις σε αγγεία, ιδρύονται οι πρώτες αποικίες, δημιουργούνται πανελλήνια ιερά, αρχίζουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες και ιδρύονται αστικοί ναοί. Ακόμη, εμφανίζεται η αλφαβητική γραφή και διαδίδεται η επική ποίηση.

Οι Έλληνες και η γλώσσα τους

Τον 8ο αιώνα π.Χ. αρχίζει να σχηματίζεται η πόλη-κράτος. Ενώ κάθε πόλη-κράτος είναι ανεξάρτητη, υπάρχει το αίσθημα της ενότητας ανάμεσα στους Έλληνες μέσα από τη γλώσσα, τις παραδόσεις, τους μύθους και τη θρησκεία.

Για την ελληνική γλώσσα μάθαμε στις σ. 23, 44.

Η ελληνική γλώσσα ανήκει στη μεγάλη οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Δεν έχει όμως στενή σχέση με κάποια άλλη γλώσσα της ίδιας οικογένειας. Η ελληνική γλώσσα, όπως μάθαμε, έφτασε στο σημερινό ελλαδικό χώρο το 2000 π.Χ.

Η ελληνική γλώσσα ήταν χωρισμένη σε **διαλέκτους** που μιλιόνταν σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Οι κυριότερες ήταν η **δωρική**, η **αιολική** και η **ιωνική**. Παρ' όλες τις διαφορές, οι κάτοικοι μιας περιοχής καταλάβαιναν τη διάλεκτο μιας άλλης.

Μετά την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού, οι μύθοι, όπως είδαμε, μιλούν για πληθυσμούς που πέρασαν από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο στα νησιά του Αιγαίου και στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας (ιωνική μετανάστευση). Η κατανομή των διαλέκτων δείχνει τις μετακινήσεις των πληθυσμών.

Περισσότερα για το αίσθημα της ενότητας στους Έλληνεςδες στις σ. 75, 86.

Ο Όμηρος χρησιμοποιεί τα ονόματα **Ελλάς** και **Έλλην** αποκλειστικά σχεδόν για μια περιοχή της νότιας Θεσσαλίας και τους κατοίκους της. Οι ονομασίες αυτές εξαπλώθηκαν σιγά σιγά, χωρίς όμως να μπορούμε να πούμε πότε ακριβώς. Πάντως τον 8ο αιώνα π.Χ. οι ονομασίες αυτές χρησιμοποιούνται πια για όλη την περιοχή όπου μιλιούνται τα ελληνικά. Εξάλλου τον αιώνα αυτό αναπτύσσονται πολύ γρήγορα οι επικοινωνίες και οι άνθρωποι στον ελλαδικό χώρο αρχίζουν να καταλαβαίνουν ότι μοιάζουν μεταξύ τους και ότι ξεχωρίζουν από τον έξω κόσμο. Εκτός από την κοινή γλώσσα και την κοινή αλφαβητική γραφή –παρά τις τοπικές διαφορές– έχουν τους ίδιους θεούς, που τους λατρεύουν με τον ίδιο περίπου τρόπο. Την ίδια εποχή, όπως είπαμε, ιδρύονται τα πανελλήνια ιερά και αρχίζουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Άλλα κοινά πολιτιστικά στοιχεία είναι η διάδοση των επών, η λατρεία των ηρώων, οι κοινοί **μύθοι** και οι κοινές παραδόσεις.

Αργότερα, κατά τους Περσικούς Πολέμους (492–479 π.Χ.), αν και πολλές ελληνικές πόλεις-κράτη έχουν μεταξύ τους ανταγωνισμό, ενώνονται για να πολεμήσουν έναν κοινό εξωτερικό εχθρό. Όπως είπε ένας σύγχρονος ιστορικός, «η Περσία έδωσε στους Έλληνες την ταυτότητά τους ή τουλάχιστον την ευκαιρία να την αναγνωρίσουν». Μάλιστα, μετά τη νίκη τους εναντίον του Πέρση βασιλιά στις Πλαταιές (479 π.Χ.), 31 πόλεις-κράτη αφιέρωσαν στο θεό Απόλλωνα στους Δελφούς έναν τρίποδα.

Η εικονογραφία των αγγείων

Τη 2η χιλιετία π.Χ. τα αγγεία και οι τοιχογραφίες ήταν διακοσμημένα με παραστάσεις. Από το 1100 π.Χ. περίπου τα αγγεία είναι διακοσμημένα μόνο με γραμμικά σχέδια. Λίγο πριν από τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, τα αγγεία άρχισαν να διακοσμούνται με σκηνές που αφηγούνται μια ιστορία.

Οι καλλιτέχνες της εποχής εμπνέονται από τις ιστορίες των ηρώων. Οι ιστορίες αυτές διαδίδονται με την επική ποίηση τον 8ο αιώνα π.Χ.

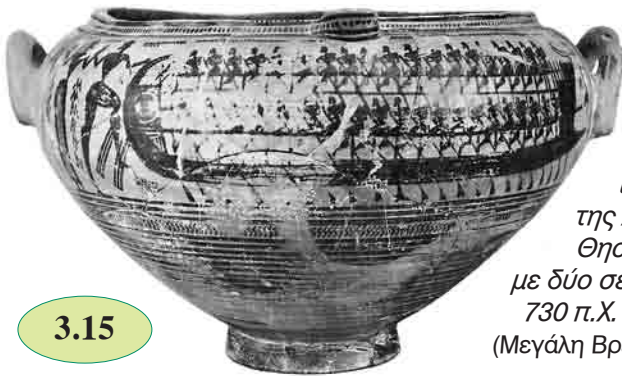
Γεωμετρικός αμφορέας που απεικονίζει νεκρή γυναίκα πάνω σε νεκρικό κρεβάτι και μορφές που τη θρηνούν, 8ος αιώνας π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

3.14

Οι περισσότερες παραστάσεις στα αγγεία του 8ου αιώνα π.Χ. εικονίζουν σκηνές από την καθημερινή ζωή. Έτσι, από τις παραστάσεις αυτές μαθαίνουμε τα έθιμα της εποχής. Τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα είναι οι κρατήρες, αγγεία μεγάλου μεγέθους που τα έβαζαν πάνω στους τάφους των αντρών της αριστοκρατίας.

3.15

Γεωμετρικός κρατήρας που απεικονίζει ίσως την αρπαγή της Αριάδνης από το Θησέα και ένα πλοίο με δύο σειρές κωπηλάτες, 730 π.Χ. περίπου. Λονδίνο (Μεγάλη Βρετανία), Βρετανικό Μουσείο.

Ένα άλλο θέμα που εμφανίζεται σε αγγεία του 8ου αιώνα π.Χ. είναι οι παραστάσεις πλοίων και οι μάχες. Οι παραστάσεις πλοίων δείχνουν ότι τα θαλασσινά ταξίδια της εποχής αυτής ήταν συχνά. Αυτό συνέβαινε γιατί υπήρχαν εμπορικές ανταλλαγές και ιδρύονταν οι πρώτες αποικίες. Την εποχή αυτή υπήρχαν μεγάλα φορτηγά ιστιοφόρα με 20 έως 50 κουπιά.

Κάποιες άλλες σκηνές απεικονίζουν ιστορίες εμπνευσμένες μάλλον από τους μύθους. Αυτό συμβαίνει συχνά στους επόμενους αιώνες, στην τέχνη της Αρχαϊκής και της Κλασικής Εποχής.

Η αποικιακή εξάπλωση

Μετά την απομόνωση των Σκοτεινών Αιώνων, πρώτοι οι Ευβοείς ήρθαν σε επαφή με την Ανατολή και κυρίως με τους Φοίνικες. Οι επαφές αυτές ξεκίνησαν τον 11ο αιώνα π.Χ. Από το 10ο αιώνα π.Χ. όμως, η ευβοϊκή παρουσία στην Ανατολή και στην Κύπρο γίνεται πιο έντονη. Αυτό κρατάει μέχρι τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ.

Για τους Φοίνικες θα μιλήσουμε στις σ. 59–60.

Για τους Ετρούσκους θα μάθουμε περισσότερα στο κεφ. 4.

Οι Ευβοείς επίσης ήταν εκείνοι που πρώτοι κινήθηκαν στη δυτική Μεσόγειο. Έμποροι από την Εύβοια είχαν ήδη στην αρχή του 8ου αιώνα π.Χ. επαφές με κατοίκους της ιταλικής χερσονήσου, δηλαδή της **Ετρουρίας** στο Βορρά και της **Καμπανίας** στο Νότο. Στην περιοχή υπήρχαν πολλά μεταλλεύματα, ειδικά σίδηρος. Έτσι αναπτύχθηκαν σημαντικές εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στον ελλαδικό χώρο και στις παραπάνω περιοχές. Μέσα από την επαφή με την Ετρουρία, οι Ευβοείς δεν απέκτησαν μόνο πρόσβαση στα μέταλλα, αλλά γνώρισαν και ένα διαφορετικό λαό, διαφορετικά οργανωμένο, τους Ετρούσκους.

3.16

Γεωμετρικός κρατήρας που απεικονίζει μεταφορά νεκρού πάνω σε άρμα. Υπάρχουν πολλές μορφές που θρηγνούν και στο κάτω μέρος του αγγείου πομπή αρμάτων, 8ος αιώνας π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Για τις αποικίες θα μάθουμε στο κεφ. 4.

3.17

Χάλκινο αγαλματίδιο από την Ολυμπία, 8ος αιώνας π.Χ. Ολυμπία (Πελοπόννησος), Αρχαιολογικό Μουσείο.

Μετά τις πρώτες αυτές εμπορικές επαφές, οι πρώτοι που ίδρυσαν **αποικία** στη δυτική Μεσόγειο ήταν οι Ευβοείς. Ο οικισμός των **Πιθηκουσών** ήταν η πρώτη ελληνική αποικία στην περιοχή: ένας διεθνής **εμπορικός σταθμός**. Το δραστήριο βιοτεχνικό κέντρο που βρέθηκε εκεί δείχνει ότι το εμπόριο των μετάλλων ήταν μια κερδοφόρα επιχείρηση για τους κατοίκους.

Το τελευταίο τρίτο του 8ου αιώνα π.Χ. άποικοι από τον ελλαδικό χώρο κατοίκησαν πολυάριθμα μέρη της Σικελίας και της Ιταλικής χερσονήσου.

Τα ιερά και οι Ολυμπιακοί Αγώνες

Τον 8ο αιώνα π.Χ. οι ναοί χτίζονται για πρώτη φορά μέσα στους οικισμούς. Παράλληλα αυξάνονται σημαντικά οι προσφορές (**αναθήματα**) προς τους θεούς. Από αυτό μπορούμε να καταλάβουμε πως όλοι οι κάτοικοι του οικισμού λάτρευαν την ίδια θεότητα. Σε ορισμένα ιερά έρχονται προσκυνητές από άλλους τόπους και κάνουν προσφορές οι ντόπιοι αλλά και οι κάτοικοι άλλων περιοχών. Κάποια από αυτά τα ιερά γίνονται σιγά σιγά τόπος λατρείας για όλους τους Έλληνες: είναι τα ιερά της **Ολυμπίας**, των **Δελφών**, της **Δωδώνης** και της **Δήλου**.

Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες χρονολογούνται, σύμφωνα με την παράδοση, το 776 π.Χ. Τότε κάποιοι από τους προσκυνητές στην Ολυμπία πήραν ίσως μέρος σε κάποιον αγώνα.

Τον 8ο αιώνα π.Χ. τα αναθήματα στην Ολυμπία γίνονται περισσότερα και η ποιότητά τους βελτιώνεται. Αυτό δείχνει ότι καθιερώθηκαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Δείχνει όμως και κάτι άλλο: ότι, στην αρχή τουλάχιστον, έπαιρναν μέρος στους Ολυμπιακούς Αγώνες μόνο πλούσιοι που ήθελαν να γίνουν γνωστοί πέρα από την τοπική τους κοινότητα.

Βλέπε τα ιερά στο χάρτη 3.13.

Για τους Ολυμπιακούς Αγώνες θα μάθουμε περισσότερα στο κεφ. 4.

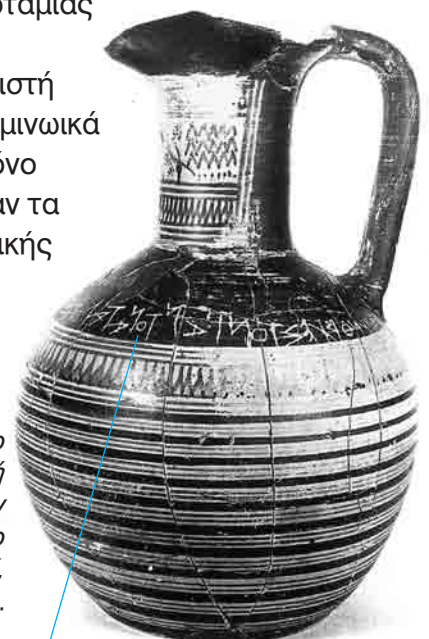
Η αλφαβητική γραφή

Τον 8ο αιώνα π.Χ. οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου δανείζονται την **αλφαβητική γραφή από τους Φοίνικες**. Η γραφή δεν είναι πια συλλαβική, όπως η Γραμμική Β, όπου κάθε σύμβολο είναι μια συλλαβή. Είναι αλφαβητική, χρησιμοποιεί δηλαδή ένα σύμβολο για κάθε σύμφωνο και κάθε φωνήεν ξεχωριστά.

Στους πολιτισμούς της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου, όπως είδαμε, γραφή γνώριζε μόνο μια ξεχωριστή τάξη, οι γραφείς. Αλλά και στα μινωικά και στα μυκηναϊκά ανάκτορα μόνο οι γραφείς φαίνεται ότι γνώριζαν τα περίπλοκα σύμβολα της Γραμμικής γραφής και έγραφαν με αυτά.

3.18

Πήλινο αγγείο πάνω στο οποίο είναι χαραγμένη μια αλφαβητική επιγραφή. Βρέθηκε στον Κεραμεικό της Αθήνας, δεύτερο μισό 8ου αιώνα π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ἰσχυροὶ ἄνθρωποι ἔχουσιν ἀνάγκη

Τον 8ο αιώνα π.Χ. όμως, στον ελλαδικό χώρο τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά. Δεν υπάρχει πια ειδική τάξη γραφών. Η γραφή πλέον αποκτά ένα ρόλο τελείως διαφορετικό απ' ό,τι στα βασίλεια της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου: χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της επικοινωνίας και της έκφρασης γενικότερα. Τα αλφαβητικά κείμενα γράφονται από τους ανθρώπους για προσωπική τους ευχαρίστηση. Δεν έχουμε λοιπόν εδώ ούτε βασιλικές επιγραφές ούτε χρονικά που μιλούν για νικηφόρες εκστρατείες πέρα από τα σύνορα. Αντίθετα έχουμε κείμενα, όπως η επιγραφή από την Κύμη, την ευβοϊκή αποικία στην Ιταλία, που λέει:

Είμαι η λήκυθος της Ταταίης, όποιος με κλέψει να τυφλωθεί.

Οι αλφαβητικές επιγραφές όμως δε μας λένε πού, πώς και πότε ακριβώς χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το ελληνικό αλφάβητο. Μάλλον οι Έλληνες πήραν το φοινικικό αλφάβητο όταν ήρθαν σε επαφή με τους Φοίνικες σε κάποιο τόπο της ανατολικής Μεσογείου. Πιθανόν οι μικτοί γάμοι να δημιούργησαν δίγλωσσες οικογένειες κι έτσι το αλφάβητο να πέρασε στους Έλληνες. Επειδή οι Ευβοείς διατηρούσαν τις πιο στενές σχέσεις με τους Φοίνικες, μάλλον έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση της αλφαβητικής γραφής. Η γραφή ήταν εύκολη κι αυτό έκανε αρκετούς Έλληνες να τη μάθουν.

Το ελληνικό αλφάβητο πήρε τα σχήματα των γραμμάτων από το αλφάβητο που χρησιμοποιούσαν οι Φοίνικες. Οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν τα γράμματά τους «φοινίκεια γράμματα» και ο Ηρόδοτος μας λέει ότι το ελληνικό αλφάβητο κατάγεται από το φοινικικό. Οι Έλληνες προσάρμοσαν το φοινικικό αλφάβητο στις ανάγκες της γλώσσας τους και τελειοποίησαν την αλφαβητική γραφή, προσθέτοντας τα φωνήεντα.

Η διάδοση της επικής ποίησης και η λατρεία των ηρώων

Τον 8ο αιώνα π.Χ., ο ποιητής Όμηρος έδωσε στα ηρωικά έπη, **Ιλιάδα** και **Οδύσσεια**, τη σημερινή τους μορφή. Αρχικά τα έπη μεταδίδονταν προφορικά, για αιώνες, από πλανόδιους **αιδούς** (τραγουδιστές) και αργότερα γράφτηκαν.

Τα ομηρικά έπη έχουν μεγάλη λογοτεχνική αξία, γιατί είναι από τα ωραιότερα και ζωντανότερα ποιήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Περιέχουν όμως και πολύτιμες πληροφορίες, που βοηθούν τους ιστορικούς να μάθουν για την κοινωνία και τον τρόπο ζωής. Ωστόσο δεν είναι πάντα εύκολο να καταλάβουμε ποια στοιχεία ανήκουν σε κάθε εποχή.

Ο Όμηρος αναφέρει ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της πόλης-κράτους, για την οποία θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η αγορά, τα δημόσια κτίρια και ο ναός μέσα στην πόλη, που είναι αφιερωμένος στην πολιούχο θεότητα. Στην **Οδύσσεια** μάλιστα αναφέρεται και το Μαντείο των Δελφών. Επίσης, για πρώτη φορά, οι δώδεκα θεοί του Ολύμπου εμφανίζονται όλοι μαζί στα ομηρικά έπη.

Μετά τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ., οι άνθρωποι αρχίζουν να **λατρεύουν τους ήρωες** στους τάφους της Εποχής του Χαλκού ή ακόμη και σε νεότερους τάφους και ιερά. Οι ήρωες είναι είτε «ζωντανοί», όπως αυτοί της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, είτε «νεκροί», δηλαδή ανώνυμοι άνθρωποι που μετά το θάνατό τους τιμούνται σαν ήρωες.

Οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι συμφωνούν ότι η λατρεία των ηρώων έχει στενή σχέση με τη γένεση της πόλης-κράτους, αλλά και με τα ομηρικά έπη. Την ίδια εποχή, όπως είδαμε, εμφανίζονται οι αφηγηματικές σκηνές πάνω στα αγγεία. Άρα η λατρεία των ηρώων, η διάδοση των επών και οι σκηνές στα αγγεία έχουν σχέση μεταξύ τους και δείχνουν ότι το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. οι κοινωνικές ομάδες αναζητούν κάτι καινούργιο. Αυτό το καινούργιο έρχεται όταν δημιουργείται η πόλη-κράτος.

4. Η ανατολική Μεσόγειος και η Εγγύς Ανατολή

Η Νεο-Ασσυριακή Αυτοκρατορία

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πώς κατέρρευσαν οι κυριότερες πολιτικές δυνάμεις της Εγγύς Ανατολής. Η περίοδος μετά το 1200 π.Χ. στην Εγγύς Ανατολή δεν είναι «σκοτεινή», όπως στον ελλαδικό χώρο. Για την ιστορία της περιοχής έχουμε αρκετά στοιχεία γιατί συνεχίζουν να υπάρχουν γραπτές πηγές.

Στην περιοχή δεν υπάρχει πολιτική ενότητα και λείπει μια πολιτική δύναμη που να κυριαρχεί.

Γύρω στα τέλη του 10ου αιώνα π.Χ. όμως εμφανίζεται μια νέα πολιτική οργάνωση. Οι Ασσύριοι βασιλιάδες κάνουν μεγάλες εκστρατείες και ιδρύουν τη Νεο-Ασσυριακή Αυτοκρατορία. Με τις εκστρατείες αυτές η Ασσυρία επεκτείνεται και τα σύνορά της ισχυροποιούνται.

Ανάγλυφο όπου απεικονίζεται η πολιορκία μιας πόλης από τα ασσυριακά στρατεύματα, 850 π.Χ. περίπου. Λονδίνο (Μεγάλη Βρετανία), Βρετανικό Μουσείο.

3.21

Σ' όλη τη διάρκεια του 9ου και του 8ου αιώνα π.Χ. οι Ασσύριοι πολεμούν εναντίον των γειτονικών λαών. Έτσι τα μικρά κράτη της Μεσοποταμίας και της Συροπαλαιστίνης χάνουν την ανεξαρτησία τους.

Τα ανάκτορα των Ασσυρίων ήταν από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα οικοδομήματα της εποχής. Χτίστηκαν για να προβάλλουν τη δύναμη του βασιλιά, αλλά και για να προκαλούν το θαυμασμό και το φόβο στο λαό.

Αναπαράσταση νεο-ασσυριακού ανακτόρου από τον 8ο αιώνα π.Χ. Βλέπουμε αγάλματα φτερωτών ταύρων με ανθρώπινο κεφάλι που φρουρούσαν τις πύλες.

Οι Εβραίοι

Κατά την περίοδο της Βασιλείας του Σολομώντα, που ήταν ο διάδοχος του βασιλιά Δαβίδ, το Βασίλειο του **Ισραήλ** είχε ευημερία και ειρήνη. Όμως μετά το θάνατό του, το 922 π.Χ., το βασίλειο χωρίστηκε σε δύο τμήματα: το Ισραήλ στο Βορρά και την Ιουδαία στο Νότο. Οι Εβραίοι δεν μπόρεσαν στη συνέχεια να διατηρήσουν για πολύ την ανεξαρτησία τους. Έτσι οι Ασσύριοι κυρίεψαν το Ισραήλ στο τέλος του 8ου αιώνα π.Χ. Η Ιουδαία κατακτήθηκε αργότερα, το 586 π.Χ., από τους Βαβυλώνιους, οι οποίοι κατέστρεψαν την Ιερουσαλήμ και εξόρισαν τους Εβραίους.

Οι Φοίνικες

Οι μεγάλες αναταραχές άφησαν τις παραλιακές πόλεις της συροπαλαιστινιακής ακτής ελεύθερες από κάθε κυριαρχία. Έτσι, μετά το 1200 π.Χ. οι πόλεις αυτές αναπτύχθηκαν σε ανεξάρτητες πόλεις-κράτη και οι κάτοικοί τους είναι γνωστοί ως **Φοίνικες**.

Δες το
χάρτη 3.23.

Για πολλούς αιώνες οι Φοίνικες κυριαρχούσαν στο εμπόριο στη Μεσόγειο και στην Εγγύς Ανατολή: από την Αίγυπτο, την Αραβική χερσόνησο και τη Μεσοποταμία μέχρι την Ιβηρική χερσόνησο και τη βόρεια Αφρική. Ανάμεσα στα εμπορεύματα που μετέφεραν ήταν μεταλλεύματα, πάπυρος και σχοινί από την Αίγυπτο, ξυλεία (κέδροι από το Λίβανο, κυπαρίσσια, πεύκα, δρυς), λάδι από κέδρο (απαραίτητο στους Αιγύπτιους για την ταρίχευση), ζώα (βοοειδή, κατσίκες, αρνιά, άλογα, καμήλες), κρασί, δημητριακά, αλάτι και παστά ψάρια, μέλι, ξηροί καρποί και φρέσκα φρούτα (χουρμάδες, σύκα, ρόδια, αχλάδια). Ακόμη μετέφεραν μπαχαρικά, αβγά στρουθοκαμήλου και ήλεκτρο (κεχριμπάρι).

ΦΟΙΝΙΚΙΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

ΦΟΙΝΙΚΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ-ΚΡΑΤΗ ΙΣΡΑΗΛ ΚΑΙ ΙΟΥΔΑΙΑ

Οι κυριότερες φοινικικές πόλεις-κράτη: Σιδώνα, Τύρος, Γιάφα και το Κίτιο στην Κύπρο. Ακόμη βλέπουμε τα βασίλεια του Ισραήλ και της Ιουδαίας.

Φοινικικός αποικισμός

Ο χάρτης δείχνει τις φοινικικές πόλεις-κράτη και τις πορείες των φοινικικών πλοίων στη Μεσόγειο. Οι Φοίνικες, από τα μέσα του 9ου αιώνα π.Χ. μέχρι και τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., δημιούργησαν αποικίες και εμπορικούς σταθμούς σε στρατηγικά σημεία, απ' όπου περνούσαν τα καράβια ταξιδεύοντας από την Ανατολή στη Δύση. Η σημαντικότερη αποικία των Φοινίκων ήταν η Καρχηδόνα στις ακτές της σημερινής Τυνησίας, στη βόρεια Αφρική.

Ήδη από το 10ο αιώνα π.Χ. οι Φοίνικες ήταν γνωστοί θαλασσοπόροι. Μαθαίνουμε μάλιστα από τις πηγές ότι είχαν υπογράψει μια εμπορική συμφωνία με το βασιλιά του Ισραήλ για την ανταλλαγή προϊόντων.

Για να μπορούν να έχουν πρώτες ύλες, οι Φοίνικες πλήρωναν φόρο υποτέλειας στους Ασσύριους. Στα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ. όμως οι Ασσύριοι έφτασαν για πρώτη φορά ως τις ακτές της Μεσογείου. Αύξησαν τους φόρους και αυτό είχε ως συνέπεια τη στροφή των Φοινίκων προς τη θάλασσα: δημιουργήθηκε έτσι ένα πρώτο κύμα φυγής. Είναι η εποχή που οι Φοίνικες μετακινούνται προς την Κύπρο, όπου ιδρύουν το Κίτιο. Λίγο αργότερα ιδρύουν και την Καρχηδόνα στη βόρεια Αφρική.

Το δεύτερο κύμα μετακίνησης πληθυσμών από την Ανατολή προς την Κύπρο, τα Δωδεκάνησα, την Κρήτη και το Αιγαίο φαίνεται ότι ξεκίνησε μετά το 750 π.Χ., όταν ο ηγεμόνας της Ασσυρίας υπέταξε την Τύρο και τη Βύβλο. Μέχρι το τέλος του 8ου αιώνα π.Χ. η Κιλικία έγινε επαρχία της Ασσυρίας, ενώ και η Κύπρος φαίνεται ότι εξαρτιόταν από τον Ασσύριο βασιλιά.